

Historie sčítání lidu a průběžné evidence obyvatelstva

ZDROJE DAT A JEJICH DOSTUPNOST

Geografie obyvatelstva (demografie) se nezabývá jednotlivými osobami, ale jejich *souborem, celou populací nebo jejími částmi*. Proto je nutné pracovat s relativně přesně vymezenými jevy (vztahy). V podstatě lze rozlišit *pět typů statistického popisu*, které jsou pramenem demografických a geodemografických dat:

1. *sčítání lidu*,
2. *běžná evidence přirozené měny* včetně některých jevů zdravotních, právních atd.,
3. *běžná evidence migrací*,
4. *populační registr*,
5. *zvláštní šetření*, většinou výběrová, např. šetření populačního klimatu.

SČÍTÁNÍ LIDU

Sčítání lidu (census) patří k nejstarším statistickým akcím vůbec, jejich vznik souvisí se vznikem vyspělých starověkých civilizací. Znalosti o počtu obyvatelstva a později i o jeho struktuře jsou nezbytné pro jakékoliv *zásahy centrální moci do života společnosti, vedení válek i mírového budování*. Téměř vždy znamenal tento akt posílení moci, ale také pouze silná centrální moc jej mohla prosadit – censy narážely na řadu překážek, místní tradice, předsudky, ...

Starověká sčítání lidu – dozvídáme se o nich pouze zprostředkovaně z historických zpráv. *Babyloňané* měli zavedený určitý registrační systém již před rokem 3 800 př. n. l., podobně tomu bylo v *Egyptě, Číně, Palestině, Řecku a Římě*.

Soupisy se prováděly především k *vojenským a daňovým účelům*. Vzhledem k otrokářskému řádu bylo sčítáno pouze *svobodné obyvatelstvo*, a to velmi pravděpodobně jen muži. Otroci byli evidováni (pakliže se vůbec zjišťoval jejich počet) jako ostatní movitý a nemovitý majetek.

Písemné zprávy:

- Herodotos – sčítání lidu provedené kolem roku 3 000 př. n. l. v Egyptě,
- Konfucius – sčítání lidu v Číně kolem roku 2 000 př. n. l.,
- Bible – zprávy o sčítání provedených v době existence římské republiky i císařství

Období středověku

Evropské státy byly hospodářsky a politicky rozdrobené na jednotlivá feudální panství, jednotné soupisy obyvatelstva proto neexistovaly – panovníkův zájem a síla stačila pouze na výběr stanovených poplatků; snahy narážely na silný odpor šlechty. Je však pravděpodobné, že v některých panstvích a městech byla evidence obyvatelstva velmi přesná.

V mimoevropských státech byla situace v důsledku vyššího stupně hospodářského a společenského vývoje odlišná – např. z Číny se dochovala zpráva o skandálu, jež propukl, když císař zjistil, že gubernátoři opisují počty obyvatel podle minulých soupisů.

Období od počátku 16. století, historie moderních sčítání lidu

V evropských státech dochází k jistému zdokonalení soupisů obyvatelstva, zprvu ovšem jen *v lokálním měřítku panství a měst*. Souvisí to s rozvojem hospodářství a také správního

aparátu (státní, vrchnostenská a církevní administrativa), jež začíná postupně přerušovat hranice jednotlivých panství.

První skutečné soupisy obyvatelstva se v Evropě objevují s nástupem *absolutismu*.

- první sčítání lidu bylo roku 1666 uskutečněno Francií ve *francouzské kolonii v severní Americe*;
- revize duší v *Rusku* byla nařizována Petrem Velikým na počátku 18. století.

Později vyhlášená sčítání již zahrnovala všechno obyvatelstvo, v Evropě proběhla nejdříve kolem poloviny 18. století, jejich kvalita nebyla velká, nesporným krokem vpřed však bylo vůbec jejich zavedení:

- *Švédsko* – od roku 1748 první souvislá série spolehlivých hlášení (sepsání obyvatelstva dům od domu);
- *Prusko* (1748), *Finsko* (1749), *Rakousko* (1754), *Norsko a Dánsko* (1769), *Švýcarsko* (1789), *Spojené státy* (1790), *Francie* (1790), *Velká Británie* (1801).

Historie moderních sčítání lidu začíná od poloviny 19. století, kdy se začínají objevovat snahy po *formulaci jasných metodických zásad pro provádění censů* (A. L. Quetelet). Státy usilují o *centralizaci sčítacích akcí*, o vytvoření *národních statistických ústavů* (jako první byl roku 1833 založen ve Francii), objevuje se požadavek *mezinárodní srovnatelnosti*.

Diskuse o metodice sčítání, jednotlivých otázkách a požadavku mezinárodní srovnatelnosti, byly zvláště rozsáhlé po založení *Mezinárodního statistického ústavu*. V důsledku toho byla druhá polovina 19. století rozhodujícím obdobím pro *konstituování metodiky sčítání lidu*, která v podstatě platí až do současnosti.

Mezinárodní doporučení k provádění sčítání lidu

Diskuse se rozproutila v souvislosti se vznikem *Mezinárodního statistického ústavu* a s pořádáním *Mezinárodních statistických kongresů*:

- první kongres se konal roku 1853 v *Bruselu* a byla na něm přijata *konkrétní doporučení zásad*:
 - *k provádění sčítacích akcí* (požadavek desetileté periodicity censů),
 - *k obsahu sčítání*.

Zásady byly postupně zpřesňovány na dalších kongresech:

- *kongres* v Paříži – požadavek *zjišťování následujících údajů*: pohlaví, rodinný stav, věk, zaměstnání, náboženství, místo narození obyvatelstva, rozlišení obyvatelstva na usedlé (bydlící) a kočovné, specifikace hovorových jazyků.
- *kongres* v Londýně (rok 1860) – požadavky:
 - *jmenovité sčítání přítomného obyvatelstva* (zvláštní arch pro obyvatelstvo bydlící, v okamžiku sčítání dočasně nepřítomné),
 - *lhůta pro sčítání má být co nejkratší*, pokud možno jeden den (obyvatelstvo má být zjišťováno k určitému dni stejnému pro celé území),
 - *stanovení trestu* osobám, které odmítají poskytnout potřebné údaje nebo je vědomě uvádějí nesprávně,
 - *definice slova rodina*.
- další doporučení a změny již spíše drobnějšího charakteru byly přijaty na zasedáních *Mezinárodního statistického kongresu* v *Berlíně*, *Florencii* a *Petrohradu*:

- znovu byl vznesen požadavek na *periodicitu sčítání* - sčítání by měla být ve všech státech prováděna v jednom roce, v pravidelných desetiletých obdobích, a to v roce končícím nulou (v praxi totiž některé státy prováděly sčítání v nepravidelných obdobích, což však svádělo k jeho odkládání a vznikaly tak dlouhé mezicensově lhůty - 20 i více let);
- důležité je i *stanovení kritického momentu sčítání* (1860 – den, 1872 – hodina) - ten úzce souvisí se zdůrazněním faktu, že se sčítá *přítomné obyvatelstvo*.

Po druhé světové válce se snah po mezinárodní unifikaci metodiky sčítání lidu ujala **Populační komise OSN**.

Přijetí doporučení v praxi

Od poloviny 19. století byl jejich vliv *patrný jen v několika státech Evropy a Ameriky*, zatímco ve většině mimoevropských států a v mnoha evropských buď sčítání neexistovala, nebo se zde projevila jen minimální snaha o jejich zkvalitnění:

- okolo roku 1860 bylo do sčítání zahrnuto cca 15 % obyvatelstva,
- okolo roku 1900 asi 50 %,
- okolo roku 1950 již asi 80 % (v roce 1953 proběhlo poprvé sčítání lidu v Číně),
- v 70. letech začaly censy probíhat v řadě dalších asijských a afrických zemích, v současnosti již naprostá většina zemí provádí censy pravidelně – sčítání tak zahrnuje téměř 100 % obyvatelstva světa.

Současná „definice“, obsah sčítání lidu a jeho zabezpečení

Sčítání lidu je celkový proces sběru, uspořádání, zhodnocení, analýzy a publikace demografických, ekonomických a sociálních údajů, týkajících se v určené době všech osob v zemi nebo v dobře vymezené části země.

Každá jednotlivá osoba by měla být sečtena *odděleně*, protože to umožňuje kombinační třídění. Sčítání lidu by mělo zahrnout k rozhodnému okamžiku všechny osoby v daném území *přítomné (přítomné obyvatelstvo)*, *bydlící (bydlící obyvatelstvo)* nebo oboje.

Doporučený obsah sčítání:

Otázky jsou dvojího druhu – *jednak ty, které by měly být ve všech sčítáních* a *jednak ty, o nichž je možno uvažovat vzhledem k potřebám dané země*.

K „povinným“ otázkám patří:

- místo přítomnosti v okamžiku sčítání;
- místo obvyklého pobytu (specifikace toho, co se za obvyklý pobyt považuje!!!);
- místo narození, respektive trvalé bydliště matky v době narození;
- pohlaví;
- věk;
- vztah k hlavě domácnosti (umožňuje rekonstruovat censovou rodinu a složení domácnosti);
- rodinný stav;
- živě narozené děti;
- počet žijících dětí (poslední čtyři otázky umožňují analýzu plodnosti);
- gramotnost;
- nejvyšší dosažené vzdělání;
- ekonomická aktivita;

- druh vykonávané práce;
- místo práce (odvětví);
- postavení v zaměstnání.

Většina otázek vyžaduje *další zpřesnění*, tak aby byly dobře pochopeny a mohly být dobře vyhodnoceny. Kombinací a zpracováním dat podle různých klasifikací lze získat řadu dalších informací – např. údaje za domácnosti:

- *censová domácnost* = osoby, které žijí společně v jednom bytě, společně hospodaří a lze o nich předpokládat, že by vždy společně bydlely;
- *bytová domácnost* = skupina osob, které spolu pouze bydlí;
- odlišit je nutné také *rodinu* = základem jsou příbuzenské vztahy.

Sčítání lidu patří k nejrozsáhlejším, nejsložitějším a také nejnákladnějším statistickým akcím a mělo by proto být *dobře připraveno a naplánováno* (a to včetně zkušebního ověření sčítacího archu).

Vlastní sčítání v terénu může být provedeno *metodou*:

- *dotazovací (metoda sčítacích komisařů)*: sčítané osoby jsou dotazovány sčítacím komisařem, který vyplňuje sčítací arch – metoda se používá zejména v zemích s nižším podílem gramotných osob,
- *sebesčítání*: sčítací formuláře vyplňují samy sčítané osoby a sčítací komisař je pouze kontroluje – tato metoda je používána ve státech s vysokým stupněm gramotnosti obyvatelstva, tzn. samozřejmě i v ČR.

Smysl sčítání a důvody, proč je stále prováděno:

- poskytují *dlouhé řady údajů*,
- umožňují *mezinárodní srovnání dat* zhruba ve stejném okamžiku (kulaté roky),
- poskytují *celou řadu dat, která jinak nelze pro celou populaci zjistit* (struktura dle národnosti, náboženství, vzdělání, údaje o dojížděci, ...),
- všechna data jsou získána *v celém území ke stejnému okamžiku*, lze je proto třídit vyhodnocovat v různých kombinacích.

Nejstarší demografické údaje na našem území – „předchůdci“ sčítání lidu

Pro celé období středověku máme jen *zřídka k dispozici přesná absolutní čísla o počtu obyvatel* - pokud v pramenech nějaké absolutní údaje jsou, je nutné je vždy *posuzovat velmi kriticky*.

Nejvýznamnější historické prameny:

- *soupis obyvatelstva Čech podle víry* (1651) – bohužel nedokončený soupis měl evidovat všechno obyvatelstvo měst i vesnic včetně vrchnosti a svobodníků, s výjimkou duchovních a vojska; u každé osoby měl uvádět jméno, sociální postavení, rodinný stav, povolání, věk a náboženskou příslušnost; *patří k nejvýznamnějším evropským pramenům*;
- *tereziánský katastr* v Čechách a na Moravě: první tzv. rustikální – 1748, druhý tzv. revizitační – 1757, třetí tzv. josefský (1785-89) zavedl termín *katastrální obec* a přesně vymezil hranice jednotlivých katastrů; katastr umožňuje podat *podrobný obraz nejen početního stavu, ale i ekonomické a sociální situace obyvatelstva*;
- *první sčítání lidu* na našem území bylo nařízeno reskriptem Marie Terezie v roce 1753 (jen čtyři evropské země provedly všeobecné sčítání dříve) – počátkem roku 1754 bylo provedeno duchovní a světské sčítání – viz již zmínku v předcházející části přednášky;

- roku 1828 bylo v rakouské části monarchie zahájeno vydávání úředních publikací se statistickými daty *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie* – mezník ve vývoji rakouské statistiky, obsahují *cenná data získaná též z jiných zdrojů než jsou soupisy*; publikovány zde jsou např. počty sňatků, narození a úmrtí, počet osob ve městech s více než 2 000 obyvateli atd.; vydávání *Tafeln* bylo zastaveno roku 1865.

Prameny jsou velmi různorodé co do kvality i možnosti využití, dokonce i v soupisech všeho obyvatelstva nejsou *systematicky určité části populace zachyceny* (zejména kojenci, dětská složka populace, městská a venkovská chudina, některé osoby vynechány záměrně – šlechtici, duchovní, ...).

V polovině 19. století začaly být i v Rakousku-Uhersku postupně aplikovány nové mezinárodní metodické standardy soupisů obyvatelstva: vznikla tak řada moderních sčítání více či méně odpovídajících těmto požadavkům – sčítání byla provedena v rocích:

- 1857,
- 1869 (obvykle požadováno za první moderní sčítání v Předlitavsku),
- 1880,
- 1890,
- 1900,
- 1910.

Československá sčítání lidu

Po vzniku Československa roku 1919 byl založen ***Státní úřad statistický***, jehož prvním větším úkolem byla organizace sčítání lidu.

- sčítání lidu v letech proběhla v letech 1921 a 1930 – sčítáno bylo přítomné obyvatelstvo;
- třetí československé sčítání lidu se mělo konat v roce 1940, přípravy k němu byly skutečně zahájeny, avšak *v důsledku okupace byly přípravy zastaveny a uskutečnil se jen tajný soupis osob německého původu*; v roce 1939 bylo v okupovaném pohraničí provedeno sčítání lidu, povolání a podniků v režii říšskoněmeckých orgánů;
- v poválečném období byl v roce 1947 v českých zemích proveden *soupis obyvatelstva s omezeným programem* (nesčítala se státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání, gramotnost, plodnost žen, rodiště, vedlejší povolání aj.);
- *úplné sčítání obyvatelstva bylo provedeno v roce 1950*, ke sčítání obyvatelstva byl připojen *soupis domů a bytů, zemědělských a průmyslových závodů*, sčítáno bylo přítomné i bydlící obyvatelstvo
- sčítání lidu, domů a bytů v roce 1961, od dalších soupisů, které probíhaly současně s censem v roce 1950 bylo upuštěno, ale soupisy domů a bytů se do budoucna staly integrální součástí sčítání; zahrnuty byly otázky týkající se životní úrovně. Obyvatelstvo bylo sčítáno na základě přihlášení k trvalému pobytu (bydlící obyvatelstvo), rozpracována byla koncepce censových domácností;
- sčítání lidu, domů a bytů v roce 1970;
- sčítání lidu, domů a bytů v roce 1980 – censy z let 1970 a 1980 se velmi podobají censu z roku 1961;
- sčítání lidu, domů a bytů v roce 1991 – první polistopadové sčítání obyvatelstva, *znovu byly zařazeny některé otázky*, které v minulém režimu nebyly sledovány – např. náboženství, volnější pojetí národnosti (uznání moravské, slezské, romské) apod.;
- sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 - rozhodný okamžik = půlnoc z 28. 2. na 1. 3. 2001, poslední sčítání, zatím ještě není definitivně vyhodnoceno (dojížd'ka).

Rok 2001 – promítnout formulář a projít.

Publikace údajů ze sčítání lidu

- Pramenné dílo,
- celá řada dalších publikací.

BĚŽNÁ EVIDENCE PŘIROZENÉ MĚNY (porodnost, úmrtnost a některé další jevy zdravotní, právní atd.)

Také historie evidence demografických událostí (tj. porodnosti a úmrtnosti) sahá až do **starověku** – civilní správa starověkého *Egypta* a antického *Řecka* i *Říma* se v určitých obdobích zajímala o počty narozených a zemřelých, a to zpravidla z daňových nebo vojenských důvodů.

Systematičtější záznamy však pocházejí až od **církevních autorit**, avšak také jejich zájem se soustředil spíše na **církevní úkony**, které demografické události provázely (křty, pohřby – evidence poplatků), než na události samotné. Rozhodný obrat ve **vedení církevních matrik** probíhá v *Evropě v průběhu 16. století*. Mezníky v zavádění matrik znamenaly tridentský koncil (1545-1563) a římský rituál (1614).

Postupně v Evropě dochází také k **sekularizaci** evidence přirozené měny obyvatelstva – nejdříve Finsko, Dánsko, později Norsko a Švédsko. V Rakousku-Uhersku byl vývoj odlišný, církevní evidence přirozené měny tam přežila rozpad monarchie.

Otázky sledování přirozené měny obyvatelstva byly diskutovány také již na prvním zasedání **Mezinárodního statistického kongresu** v Bruselu roku 1853 a zabýval se jimi také **Mezinárodní statistický ústav** (především příčiny smrti, úplnost a definice demografických jevů). Po druhé světové válce se sjednocovacích pokusů ujala **Organizace spojených národů**.

Velmi důležité jsou z hlediska evidence používané **definice demografických jevů!!!** (živě narozený plod, živě narozené dítě, mrtvě narozený plod, mrtvě narozené dítě, porod, potrat, úmrtí, sňatek, rozvod)

*V českých zemích bylo vedení matrik zcivilněno až roku 1949, roku 1950 zde byl matričním zákonem zaveden **systém státních matrik**. Ty jsou v současnosti vedeny na vybraných **obecních úřadech**, data se poskytují ČSÚ, který je zpracovává a vydává v přehledné publikaci **Pohyb obyvatelstva**.*

Nejstarší matriky na území Čech pocházejí z *první poloviny 16. století* (Jáchymov – 1531, Horní Blatná – 1541, Abertamy – 1544), postupně vedou matriky farnosti v západních a severních Čechách. První matrika na *Moravě* byla vedena v Razové u Bruntálu (1571).

BĚŽNÁ EVIDENCE MIGRACÍ

Migrace jsou na rozdíl od evidence přirozené měny obyvatelstva sledovány až **mnohem později**.

První soustavnější informace o migracích podávají některá **sčítání lidu** – otázka na místo narození a některé další otázky na místo předchozího bydliště např. při posledním sčítání nebo k určitému datu v minulosti, které umožňují vyřízení výsledného efektu stěhování všeho v okamžiku sčítání žijícího obyvatelstva.

Nevýhodou evidence migrací prostřednictvím sčítání jsou *relativně dlouhá období mezi jednotlivými censy*, proto je vhodné tyto informace doplnit přímou **evidencí jednotlivých stěhování**.

Evidence zahraniční migrace byla v Československu zavedena již *po první světové válce*.

Evidence vnitřní migrace byla v Československu zavedena v roce 1949 a je založena na *povinném hlášení k trvalému pobytu*. Tím je sice migrace jednoznačně definována, ale místo obvyklého pobytu nemusí vždy odpovídat místu, kde je osoba trvale přihlášená. Ze statistického hlediska se přitom za vnitřní migraci považuje přihlášení k trvalému pobytu v *jiné obci* – více podrobností v příslušné přednášce věnované migracím.

Evidence mechanické měny je u nás v současnosti vedena na *obecních úřadech* (donedávna to byla Policie), data se poskytují ČSÚ, který je zpracovává a vydává v přehledné publikaci **Pohyb obyvatelstva**.

POPULAČNÍ REGISTR

V Československu byl zaveden v souvislosti se sčítáním lidu k 1.11.1980 s názvem **Centrální registr občanů (CRO)**. Je založen na principu *registračních listků*, které se zakládají při narození každé osoby (při zavádění CRO ovšem jednorázově u všech osob při sčítání) a *průběžně se do nich zapisují všechny demografické a geodemografické události* (sňatek, narození dítěte, změna trvalého bydliště, rozvod aj.).

Při sčítáních se údaje kontrolují, neboť je velmi obtížné udržet je v aktuálním stavu. CRO je veden na základě rodného čísla a *není dosud schopn nahradit sčítání lidu* a ostatní evidence demografických a geodemografických událostí.

ZVLÁŠTNÍ ŠETŘENÍ (většinou výběrová, např. šetření populačního klimatu)

Informace o obyvatelstvu poskytují také různá *výběrová šetření*, jejich podstatou je *reprezentativní vzorek obyvatelstva*. Nejznámějším výběrovým šetřením je **mikrocensus**, jímž jím zjišťovány takové skutečnosti, které by nebylo účelné zjišťovat u všech obyvatel, provádí se *uprostřed intercensálního období*.

Výběrová šetření jsou dále *vhodná* pro sledování územní a sociální mobility, životní úrovně, ale lze jimi zjišťovat i doplňující informace k evidenci přirozené měny. Zjišťovat lze i smýšlení a postoje obyvatelstva k vlastní reprodukci – takovým sledováním říkáme *šetření populačního klimatu* (populační klima lze definovat jako část společenského vědomí, ve kterém se vytváří názor např. na ideální počet dětí v rodině apod.).